

ԼԻԼԻԹ Ս. ՔՈՍՅԱՆ

ԳԱԱ պարմության ինստիտուտ

**ԿՈՎԿԱՍԻ ԿԱՌԱՎԱՐՉԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ՅՈՒՅԱԲԵՐԱԾ ՕԳՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ԱՐԵՎՄՏԱՀԱՅ
ԳԱՂԹԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆԸ 1890-ԱԿԱՆ
ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻՆ**

Բանալի բառեր՝ Կովկասի կառավարչապետություն, գաղթականներ, որբանոց, հանգանակություն, կարգադրիչ մասնաժողով, Գրիգոր Ջանշյան, Բաթում, Թիֆլիս, Երևան, Բաքու:

Համիդյան կառավարության հայահալած ու հայաջինջ քաղաքականության արդյունքում մեծ թվով արևմտահայեր իրենց կյանքը փրկելու համար բռնեցին գաղթի ճանապարհը: Մերկ ու սովալլուկ արևմտահայերն իրենց փրկության առաջին հայացքն ուղղեցին դեպի Կովկասի կառավարչապետություն: Դարեր շարունակ օսմանյան լուծը կրող արևմտահայերը Ռուսաստանին համարում էին իրենց փրկության հուսալի հանգրվանը: Ռուսական հող ոտք դնելով՝ քրդերից ու թուրքերից մազապուրծ փախստականները, համարում էին, որ փրկվեցին դժոխքից և մտան արքայություն¹: Ցարական կառավարությունը, սակայն որդեգրել էր զգուշավոր քաղաքականություն: Ռուսական կառավարությանն անահանգստացնում էին հայ ժողովրդի ազգային ազատագրական շարժումներն: Ռուսաստանի սահմանն անցած

¹ Տե՛ս «Մշակ», Թիֆլիս, 1896, թիվ 152, էջ 3:

արևմտահայ փախստականներին իշխանությունները համարում էին հեղափոխականներ՝ վախենալով, որ կովկասահայության և ընդհանրապես կառավարչապետության շրջանում ևս կտարածվի ազատագրական շարժումը: Արտաքին քաղաքականությունում ռուս-թուրքական հետագա մերձեցման համար Հայկական հարցը բարդություններ էր առաջացնում, իսկ ներքին քաղաքականության առումով՝ ծավալվող հայկական հուզումները կարող էին վտանգավոր լինել նաև կովկասյան տարածաշրջանում: Ռուսական կառավարությունը երես թեքեց արևմտահայերից՝ Հայկական հարցը համարելով սուլթանի ներքին գործ: Ցարական Ռուսաստանի կառավարող շրջանները գտնում էին, որ իրենց ավելի ձեռնտու է միացնել հայկական վիլայեթները Ռուսաստանին՝ քան ստեղծել ինքնավար Հայաստան: Նրանց կարծիքով դա կարող էր վտանգավոր օրինակ լինել Անդրկովկասի ժողովուրդների համար²: Դա փաստում են նաև Ռուսաստանի արտաքին գործերի նախարար Ա.Բ. Լոբանով-Ռոստովսկու խոսքերը «Ռուսաստանը թույլ չի տա իր սահմանագլխին ստեղծել մեկ այլ Բուլղարիա»³: Քաղաքական թելադրանքով՝ իշխանամետ և պահպանողական ուժերը, առանց հիմնավոր փաստարկների «Հայկական անջատողականության» իրենց տեսությունը լայնածավալ շրջանառություն մեջ դրեցին: Այդ թվում էին նաև «Московские ведомости», «Новое время», «Гражданин», «Кремль» լրագրերը, որոնք միահամուռ կերպով սկսեցին լայնածավալ քարոզչություն, թե իբր կովկասահայերը ցանկանում են վերականգնել «Մեծ Հայաստան» պետությունը, որն իր մեջ նե-

² Տե՛ս Համբարյան Ա., Ազատագրական շարժումները Արևմտյան Հայաստանում (1898–1908 թթ.). Նրևան, 1999, էջ 16:

³ Մուրադյան Մ., Հայկական հարցը և ռուսական հասարակական-քաղաքական ու պատմագիտական միտքը, Երևան, 1998, էջ 99:

րառելու էր հիմնական ռուսական տարածքները: Յարիզմն, իր որդեգրած քաղաքականությամբ, ցանկանում էր ռուս ժողովրդի մեջ հայերի նկատմամբ ատելությունն առաջացնելով՝ խոչընդոտել արևմտահայ փախստականների բարոյական և նյութական օգնության գործընթացը: Պահպանողականների այս անհիմն մեղադրանքներին դիմագրավելու համար առաջադեմ մամուլը, մասնավորապես «Русские ведомости», «Русская мысль», «Неделя» և պահպանողական «Санкт-Петербургские ведомости» լրագրերը հայանապատ լայնածավալ գործունեություն սկսեց: Առաջադեմ մտավորականները՝ Գ. Եվրեինովը, Մ. Կովալևսկին, Պ. Միլյուկովը և այլոք գտնում էին, որ հայ ժողովրդին օգնելը ոչ միայն բարոյական խնդիր է, այլ նաև Ռուսաստանի համար ունի քաղաքական ու ռազմավարական խոշոր նշանակություն: Եվ ռուս առաջադեմ մտավորականները դիմեցին գործնական քայլերի՝ արևմտահայ գաղթականներին օգնության ձեռք մեկնելու համար⁴: Նրանց կոչերին ականջալուր եղան ռուսական հասարակության բազմահազար ներկայացուցիչները:

Արևմտահայ գաղթականների օգնության գործն էլ ավելի աշխուժացնելու համար ռուս մտավորականները հանդես էին գալիս հայ ժողովրդի նոր պատմության շրջանին նվիրված հանրային դասախոսություններով, կազմակերպում բարեգործական թատերական ներկայացումներ և ստացված ողջ հասույթը հատկացվում էր փախստականների օգնության գործին:

Անվանի հրապարակախոսների հայանապատ բովանդակությամբ գրված հոդվածները ռուս ժողովրդին համակում էին

⁴ Տե՛ս մանրամասն Հայոց պատմություն, հ. III, Նոր ժամանակաշրջան (XVII դարի երկրորդ կես – 1918 թ.), Գիրք առաջին (XVII դարի երկրորդ կես – XIX դարի վերջ), Արևան, 2010, էջ 544:

հայերի նկատմամբ կարեկցանքով և համակրանքով: Աստիճանաբար թոթափվում էր պաշտոնական շրջանների հարուցած դժվարությունները և հոգատարություն էր դրսևորվում արևմտահայ գաղթականների նկատմամբ:

Ռուսական ուղղափառ եկեղեցական մամուլը ևս ծավալում էր լայն հայանպաստ գործունեություն: Ռուս հոգևորականներն իրենց լուսնի ներդնելով՝ միաժամանակ կոչով հանդես են գալիս և խրախուսում հայրենակիցներին՝ օգնելու քրիստոնյա եղբայրներին: Ավագերեց Ի. Սերգենը դիմում է «СП6. Ведомости» լրագրի խմբագրին խնդրանքով, որ թերթի միջոցով հնչեցնի իր՝ հայերի օգնության մարդասիրական կոչը⁵:

Արևմտահայ գաղթականների օգնության գործը Ռուսաստանում փաստորեն սկսվեց ինքնաբուխ, առանց իշխանությունների գործնական միջամտության: Ռուս հասարակությունը փորձեց իր մի փոքր լուսնայով սատար կանգնել արևմտահայ գաղթականներին: Առանձին անհատներից զատ՝ հասարակական կազմակերպությունները ևս սկսեցին աջակցել արևմտահայերին:

Ցարական կառավարությունը, ելնելով երկրում ժողովրդական զանգվածների արևմտահայ գաղթականներին նյութապես և բարոյապես սատարելու ինքնաբուխ պատրաստականությունից և դրան զուգահեռ ռուս-թուրքական հարաբերությունների վատթարացումից, 1896 թ. դեկտեմբերի 11-ի Բարձրագույն հրամանով թույլատրում է Ռուսաստանում կազմակերպել հանգանակություններ՝ ի օգուտ արևմտահայ գաղթականների: Հանգանակությունները պետք է ընդունեին լիազորված անձինք և հպատա-

⁵ Տե՛ս Սիմոնյան Պ., Հայկական հարցը և ժուս հասարակական միտքը 19-րդ դարի 90-ական թվականներին, Երևան, 2003, էջ 369:

տոությունները, հավաքված գումարը տեղական նահանգապետի միջոցով հանձնեին Կովկասի կառավարչապետին և վերջինիս անմիջական կարգադրությամբ հատկացվեին օգնությունները: Կովկասի կառավարչապետը՝ Գ. Գոլիցինը, ամեն շաբաթ պետք է տեղեկացներ հավաքված գումարի և բաշխված օգնության մասին⁶:

Սույն հրամանից հետո էլ ավելի է աշխուժանում օգնության գործը: Ռուս մտավորականների կողմից 1897 թ. սկզբին ստեղծվեց «ռուս-հայկական ընկերությունը», որի հիմնական նպատակն էր ռուս հասարակությանը իրազեկել հայ ժողովրդի պատմությանը: Ուշագրավ է, որ այս ընկերության կազմում ընդգրկված հայտնի հայանպաստ գործիչները մեծ հեղինակություն էին վայելում հասարակության շրջանում⁷:

Արևմտահայերի օգնության կազմակերպման գործում անգնահատելի է նաև հայազգի նշանավոր մտավորական, պատմաբան, հրապարակախոս և հասարակական գործիչ Գր. Ջանշյանի⁸ կատարած աշխատանքը: Նրա ջանքերով և ռուս մտավորականներ Վ. Գոլստրեմի, Ա. Ն. Սազնովի, Ա. Ն. Գրենի, Մ. Նիկոլսկու և այլոց նյութական աջակցությամբ ու ակտիվ մասնակցությամբ հրապարակվեց «Եղբայրական օգնությունը Թուրքիայում տուժած հայերին» ժողովածուն: 1897 թ. ընթացքում ժողովածուից ստացված 23.000 ֆրանկ փոխանցվեց Կ. Պոլսի ռու-

⁶ Տե՛ս «Նոր Դար», Թիֆլիս, 1897, թիվ 226, էջ 1, «Մուրճ» Թիֆլիս, 1897, թիվ 2-3, էջ 394:

⁷ Տե՛ս «Մշակ», 1897, թիվ 33, էջ 1:

⁸ Գր. Ջանշյանը ծնվել է 1851 թ. Թիֆլիսում: Ոսկե մեդալով ավարտելով Մոսկվայի Լազարյան ճեմարանն ընդունվել է Մոսկվայի համալսարանի իրավաբանական ֆակուլտետը: Նա զբաղվել է ոչ միայն իրավաբանությամբ, այլ նաև պատմության, գրականության, արվեստի, տնտեսագիտության և այլ հարցերով (Լ.Ջ.):

սական դեսպանատուն՝ կոտորածի ընթացքում տուժածներին և որբերին օգնություն հատկացնելու համար⁹:

Ժողովածուն լայն ճանաչում ստացավ հանրության շրջանում, ինչը հնարավորություն ընձեռեց վերահրատարակել գիրքը: Մոսկվայում 1898 թ. լույս տեսավ «Եղբայրական օգնությունը Թուրքիայում տուժած հայերին» ժողովածուի երկրորդ տպագրությունը՝ ավելի մշակված և նոր նյութերով լրացված¹⁰: Ժողովածուի երկրորդ հրատարակությունից ստացվեց 60.000 ռուբլի¹¹:

«Եղբայրական օգնության» խմբագրությունը մարդասիրական գործունեություն ծավալեց ոչ միայն հայ որբերին, այլ նաև Ռուսաստանում ապաստանած հայ փախստականներին նյութական օգնություն ցուցաբերելու ուղղությամբ: Խմբագրությունը որոշեց գրքերից ստացված հասույթի մի մասով որբանոցներ բացել Արևմտյան Հայաստանում: Այդ քայլը ողջունեցին նաև Օսմանյան կայսրությունում Ռուսաստանի դեսպան Ի.Ա. Զինովևը և Կ. Պոլսի հայոց պատրիարք Մ. Օրմանյանը: Առաջին տպագրությունից գոյացած գումարից 13.140 ռուբլի 65 կոպեկ ուղարկվեց Կ. Պոլիս՝ ռուսաց դեսպանատան միջոցով արևմտահայերին օգնելու համար: Բացի այդ նաև 5.000 ռուբլի գումար է ուղարկվում որբանոց հիմնելու համար: Այդ գումարով նախատեսվում էր խնամել 25 երեխայի 4 տարով, որի հիմքում ընկած էր Պատրիարք հոր նախատեսած հաշվարկը՝ համաձայն որի մեկ երեխայի խնամքի համար հարկավոր էր տարեկան մոտ 50 ռուբլի: Մ. Օրմանյանը նախատեսել էր որբանոցը հիմնել Դիարբեքրի նահանգի Բալու քաղաքում, քանի որ այն առավել շատ

⁹ Ст'я Братская помощь пострадавшим в Турции армянам, Москва, 1897, т. 2. E.

¹⁰ Ст'я «Արարք». Ս. Պետերբուրգ, 1898, Գիրք Ա, էջ 110:

¹¹ Ст'я Համբարյան Հ., Գրիգոր Ավետի Ջանջյան (Ջանջիել). Լրաբեր հասարակական գիտությունների, Երևան, 2001, թիվ 1, էջ 225:

տուժած վայրերից է և այնտեղ կար 2.250 որբ: Որբանոցը հիմնվեց Քաղցրահայեաց Աստվածամոր վանքում¹²: Այն անվանվեց «Հայ-ռուսական որբանոց հիմնված «Եղբայրական օգնություն Թուրքիայում տուժած հայերին» ժողովածուի խմբագրության կողմից կատարած նվիրատվության միջոցով»¹³:

Գրքից ստացված միջոցներով որբանոցներ բացվեցին Աղթամարում, Բալուտում ևս մեկ որբանոց Քաղցրահայոց վանքում, Սսի Մայրավանքում, Կյուրինում, Չարսանճագում, Հասան-Պեյ գյուղում¹⁴:

Այնուհետև Գր. Ջանշյանը Մ. Օրմանյանին 2500 ռուբլի¹⁵ գումար է ուղարկել ութերորդ որբանոցը բացելու համար: Քանի որ Մուշի նոսաջնորդական տեղապահ Բաբկեն վարդապետը գտնում էր, որ հարկավոր է տեղում նաև աղքիկների համար որբանոց բացել, ուստի հատկացված գումարն օգտագործվեց այդ նպատակի համար¹⁶:

«Եղբայրական օգնությունը Թուրքիայում տուժած հայերին» ժողովածուի հրատարակության արդյունքում որբանոցներ բացվեցին նաև Դիարբեքիրում, Աղթամարում, Բալուտում, Աղբակի Ս. Բարդուղիմեոս վանքում, Ֆռնուզի Ս.Աստվածածին վանքում, Ալաշկերտում, Վանի Սալնապատի Ս. Գրիգոր մենաստանում, Սիսում, Կյուրինում, Չարսանջակում, Հասան-Բեյում և Մուշում¹⁷: Գր. Ջանշյանին, նման ազգանվեր աշխատանք նախաձեռնելու համար, պատրիարք Մ. Օրմանյանը շնորհեց «որբերի հովանա-

¹² Տե՛ս «Արաքս», 1898, Գիրք Ա. էջ 110. «Մշակ», 1898, թիվ 203, էջ 2. «Մուրճ», 1898, թիվ 10–11, էջ 1618–1619:

¹³ Տե՛ս «Նոր Դար», 1898, թիվ 203, էջ 1:

¹⁴ Տե՛ս «Արևելք», Կ. Պոլիս, 1900, թիվ 4389, էջ 2:

¹⁵ Տե՛ս «Մուրճ», 1900, թիվ 2, էջ 266:

¹⁶ Տե՛ս «Արարատ», Էջմիածին, 1900, թիվ, 1, էջ 24:

¹⁷ Տե՛ս «Արևելք», 1900, թիվ 4389, էջ 2:

վոր» պատվավոր կոչումը¹⁸: Արդեն 1897 թ. մայիսին Կովկասի կառավարչապետության դիվանում հայ գաղթականների համար հավաքվել էր 38.000 ռուբլի¹⁹:

Ստացված օգնությունը ավելի ճիշտ և տեղին բաշխելու համար Կովկասի կառավարչապետի օգնական իշխան Ամիլխսվարիի կարգադրությամբ ամենուր պետք է կազմվեին մասնաժողովներ, որի անդամների թվում բացի ոստիկանության ներկայացուցչից ընդգրկված պետք է լինեին նաև տեղացիներ, որոնք քաջատեղյակ կլինեին գաղթականների վիճակին և քանակին: Նրանց ճիշտ ցուցումներով ավելի ճիշտ ու տեղին կբաշխվեր օգնությունը²⁰:

Արևմտահայ գաղթականների համար հանգանակության թույլատրություն ստանալու հենց սկզբից՝ օգնությանն ակտիվ մասնակցություն ունեցան տասնյակ հազարավոր անհատ անձինք՝ պետական ու զինվորական պաշտոնյաներ, տարբեր կազմակերպություններ: Հանգանակություններ կատարվեցին Սիբիրի Տոմսկ քաղաքում, Սամարղանդի նահանգապետ, իշխան Վ. Գ. Ռոստովցևի ակտիվ մասնակցությամբ ողջ Թուրքմենստանում, Վլադիկավկազի հայերի նախաձեռնությամբ ռուսական դերասանական խումբը կազմակերպեց թատերական ներկայացում, որից ստացված հասույթը՝ 375 ռ., ուղարկվեց գաղթականներին²¹:

Անդրկովկասի մի շարք քաղաքներում, այդ թվում Թիֆլիսում, Բաթումում, Երևանում ստեղծվեցին փախստականների

¹⁸ Տե՛ս Սիմոնյան Պ., նշվ. աշխ., էջ 387:

¹⁹ Տե՛ս «Մուրճ», 1897, թիվ 5, էջ 732:

²⁰ Տե՛ս «Մշակ», 1897, թիվ 17.02.11, էջ 1:

²¹ Տե՛ս «Մշակ», 1897, թիվ 13, էջ 2:

օգնության ընկերություններ, հիմնվեցին ապաստարաններ, անվճար ճաշարաններ:

Փախստականների օգնության կովկասյան գլխավոր վարչության վեցամսյա հաշվետվությունից պարզ է դառնում, որ արևմտահայ գաղթականների օգնության համար հավաքված գումարը կազմել է 47.724 ռուբլի, որը հատկացվել է հագուստի, սննդի և անկողնային պարագաների համար²²:

Այդ օգնությունների հիմնական միջոցները տրամադրում էին տեղացիները: Օրինակ՝ Թիֆլիսում ապաստանած արևմտահայ գաղթականներին սննդով ապահովելու համար իշխան Գ. Շերվաշիձեի²³ ցուցումով Հավվաբար, Սոլոլակ, Դիդուբե թաղամասերում բացվեցին բարեգործական ճաշարաններ²⁴: Հավվաբարում գործող ճաշարանը գործեց շուրջ մեկ տարի և արևմտահայ գաղթականներին տրամադրեց 8.948 ռ 87 կ.-ի անվճար կերակուր²⁵: Ստացված օգնությունն ավելի կանոնակարգված և նպատակային տնօրինելու համար Ամիլախվարիի և Գ. Շերվաշիձեի հանձնարարությամբ Թիֆլիսում ստեղծվում է մասնաժողով²⁶, որի գրասենյակը գործում էր Աբաս-Աբադի հրապարակում: Կարգադրիչ մասնաժողովի նախագահ նշանակվեց Թիֆլիսին լավ ծանոթ Կ. Ռեյտերին: Նա մասնաժողովի անդամներ ընտրելու և գաղթականների վիճակի ու քանակի մասին տեղեկանալու համար հրավիրեց խորհրդակցություն: Նիստին ներկա էին Թիֆլիսի ոստիկանապետը, մամուլի ներկայացուցիչներ,

²² Տե՛ս «Մուրճ», 1897, թիվ 7-8, էջ 1137:

²³ Գեորգի Դմիտրիի Շերվաշիձե (1847-1918 թթ.) Թիֆլիսի նահանգապետ 1889-1897 թթ. (Լ. Զ.):

²⁴ Տե՛ս СПб ведомости, Санкт-Петербург, 1898, № 107:

²⁵ Տե՛ս «Նոր Դար», 1899, թիվ 21, էջ 2:

²⁶ Տե՛ս «Մշակ», 1897, թիվ 19, էջ 1:

ԿՀԲԸ-ն նախագահը՝ Ա. Անանյանը, խորհրդի անդամներ և քաղաքացիներ: Նիստում, կազմակերպական հարցերից զատ, բարձրացված կարևոր խնդիրներից մեկը գաղթականներին աշխատանքով ապահովելու հարցն էր²⁷:

Հայ գաղթականներին խնամող հանձնաժողովի աշխատակիցներ Ն. Աղբալյանին, Վ. Փափազյանին և Ս. Զուրաբյանին հանձնարարվեց ուսումնասիրել գաղթականների վիճակը և այդ ամենը հրապարակել մամուլում: Այս քայլով փորձ էր արվում դարձյալ հասարակության ուշադրությունը սևեռել գաղթականների օգնության խնդրին: Կարճ ժամանակ անց՝ հոկտեմբեր ամսին, վաճառականներ «Միլեանց» եղբայրները 200 գաղթականների բաժանեցին կոշիկներ և գուլպաներ: «Աղբիսանյան և ընկերներ» կաշվեգործարանը նվիրեց մեծ քանակությամբ կոշիկներ: Նոյեմբերի 7-ին Թիֆլիսի քաղաքային վարչությունը հանձնեց գաղթականներին խնամող հանձնաժողովին 260 կտոր սպիտակեղեն և 70 կտոր կենցաղային իրեր²⁸:

Թիֆլիսում 1897 թ. նոյեմբերին նահանգապետի տիկնոջ՝ Ն. Բիկովայի գլխավորությամբ, ստեղծվեց կանանց կոմիտե, նրանք կարողացան վարչությանը հատկացնել 1600 ռուբլի օգնություն²⁹: Բացվեցին նաև բարեգործական ճաշարաններ, հիվանդանոցներ: Թիֆլիսի նշանավոր Թանդոյան Սբ. Աստվածածին եկեղեցում, տիկին Հ. Մարտիրոսյանի ջանքերով, կառուցվեց գաղթականների համար հիվանդանոց, որին օգնում էր նաև ԿՀԲԸ-ը³⁰:

²⁷ Տե՛ս «Մշակ», 1897, թիվ 20. և 2, «Մուրճ», 1897, թիվ 2-3, էջ 395:

²⁸ Տե՛ս «Մուրճ», 1897, թիվ 10. էջ 1460-1461:

²⁹ Տե՛ս «Մուրճ», 1897, թիվ 11-12, էջ 1669:

³⁰ Տե՛ս «Մուրճ», 1898, թիվ 4, էջ 562:

Ախալքալաքում ևս օգնություն կազմակերպելու համար գումարվեց արտակարգ ընդհանուր ժողով, որին մասնակցեցին 30 անդամներ: Գաղթականներին նվիրեցին 126 արշին³¹ կտորեղեն, 85 արշին զիվորականների օգտագործած հաստ մոխրագույն մահուղ և 608 արշին անկողնային պարագաներ: Սննդի և բժշկության համար հատկացվեց 115 ռուբլի³²: Քաղաքային ավագ Արշակ Գրիգորյանի նախաձեռնությամբ 1897 թ. հունվարի վերջին սկսվեց հանգանկություն, հավաքեց 700 ռուբլի³³: Նման մասնաժողովներ կազմակերպվեցին գրեթե ամենուր, քանի որ գաղթականներն ապաստանել էին ամբողջ Կովկասի կառավարչապետությունում:

Նոր Նախիջևանում ևս կազմակերպվեց մասնաժողով, որը հիմնականում կազմված էր հայերից: 1897 թ. ընթացքում հավաքվեց մոտ 3000 ռուբլի³⁴: Ստավրոպոլում 1897 թ. փետրվարի 21-ին հայ գաղթականների համար, մի խումբ կանաց ջանքերով, կազմակերպվեց բարեգործական պարահանդես, հասույթը կազմեց 400 ռուբլի³⁵: Վլադիկավկազում գործող թատերական խումբը նույնպես կազմակերպեց երկու ներկայացում և ստացված 600 ռուբլի եկամուտը հատկացրեց փախստականների օգնության ֆոնդին³⁶:

Սովխումում, վրաց իշխանուհի Ելիսաբեթ Կ. Ծերեթելիի նախաձեռնությամբ կազմակերպվեց բարեգործական ներկայացում, հավաքված 210 ռուբլին ուղարկվեց Թիֆլիսի կառավարչա-

³¹ 1 արշինը հավասար է 70.9սմ (1.Ջ.):

³² Տե՛ս «Մշակ», 1897, թիվ 79, էջ 2:

³³ Տե՛ս «Մուրճ», 1897, թիվ 2-3, էջ 395:

³⁴ Տե՛ս նույն տեղում, 1897, թիվ 1, էջ 162, «Նոր Դար», 1897, թիվ 42, էջ 2-3:

³⁵ Տե՛ս նույն տեղում, 1897, թիվ 2-3, էջ 397:

³⁶ Տե՛ս «Մշակ», 1897, թիվ 13, էջ 2:

պետին³⁷: Սուխումիի ռուս կալվածատերերը դիմեցին Կարսի և Թիֆլիսի նպաստամատույց հանձնաժողովին նշելով, որ իրենք պատրաստ են մշակելու համար հող հատկացնել 400–500 հայ գաղթական ընտանիքների, եթե լուծվի փոխադրության հարցը: Նրանք պատճառաբանում էին, որ Փոքր Ասիայում հայերը միակն են, որ կարող են Սուխումիի շրջանում երկրագործությամբ և ծխախոտի մշակությամբ զբաղվել: Արդեն հունվարի կեսին Սուխումիի Գուդաուրի գավառամաս էին հասել 280 հայ գաղթականներ³⁸:

Եկատերինոդար քաղաքում բացվեց հայ գաղթականների համար անվճար ճաշարան: Այստեղ 1897 թ. սկզբին Բագրատ արեղա Վարդազարյանցը շրջեց տներով և երկու օրում հավաքեց 3450 ռուբլի գումար և 600 ռուբլու պատրաստի շորեր և կտորներ³⁹: Եկատերինոդարում տարեվերջին կազմակերպված պարահանդեսի ժամանակ հավաքվեց 1.200 ռուբլի⁴⁰: Ըստ 1898 թ. Եկատերինոդարից ստացված հաշվետվության 1897 թ. վերջից մինչև 1898 թ. կեսերը ստացվել է 1.664 ռ. 69 կ. օգնություն⁴¹: Եկատերինոդարից ստացվել է նաև հաշվետվությունը «գաղթական և տեղական աղքատների համար հաստատված ձրի ճաշարանից»: 1897 թ. նոյեմբերի 19-ից մինչև 1898 թ. կեսերը հավաքվել է 1.664 ռ. 69 կ. օգնություն, որը ծախսվել է սննդի, բուժօգնության, վառելափայտի համար⁴²:

³⁷ Տե՛ս «Մուրճ», 1897, թիվ 2–3, էջ 396–397:

³⁸ Տե՛ս Մշակ, 1897, թիվ 30, էջ 3:

³⁹ Տե՛ս «Մուրճ», 1897, թիվ 1, էջ 159:

⁴⁰ Տե՛ս Նույն տեղում, 1897, թիվ 11–12, էջ 1669:

⁴¹ Տե՛ս Նույն տեղում, 1898, թիվ 7–8, էջ 1160:

⁴² Տե՛ս «Մուրճ», 1898, թիվ 7–8, էջ 1160:

Աստրախանը ևս անմասն չմնաց գաղթականների օգնության գործին: 1896 թ. նոյեմբեր-դեկտեմբեր ամիսներին Աստրախանից 2.600 ռուբլի փոխանցվեց ԿՀԲԸ-ն⁴³: Քաղաքի կանայք կազմակերպեցին բարեգործական ներկայացում և ստացված մոտ 200 ռ. հասույթն ուղարկեցին ԿՀԲԸ-ն Երևանի մասնաճյուղին՝ տեղի գաղթականներին բաժանելու համար⁴⁴:

Աստրախանում առաջնորդ Արիստակես Սեդրակյանը 1897 թ. դեկտեմբեր ամսվա ընթացքում Թիֆլիսի ԿՀԲԸ-ը հանգանակել էր 5.700 ռուբլի: Քաղաքի կանայք, իրենց հերթին, հավաքել էին վերնազգեստներ, մուշտակներ, ձմեռային կոշիկներ և այլն⁴⁵: Դեկտեմբեր ամսին նրանք ուղարկեցին 6 մեծ արկղ 30 փութ⁴⁶ քաշով՝ Երևան, Կարս, Ալեքսանդրապոլ: Ներքին գործերի մինիստրի թույլտվությամբ կազմակերպեցին բարեգործական ներկայացում, որից ստացված 400 ռուբլուց 200-ը ուղարկեցին Հին Նախիջևան, 200-ը Երևան⁴⁷: Արդեն 1898 թ. Աստրախանում հիմնվեց «հայուհաց ընկերություն», որի նպատակն էր օգնել տեղի հայ կարիքավորներին, որբերին խնամել և դաստիարակել⁴⁸:

Բաքվում փախստականներին օգնելու գործը կազմակերպեց «Բաքվի մարդասիրական ընկերությունը», որը ստեղծեց 18 հոգուց ընտրված հատուկ հանձնաժողով: Առաջին նիստը տեղի ունեցավ նոյեմբերի 9-ին և որոշվեց կազմել հայ փախստականների մանրամասն ցուցակ, որը հնարավորությունը կտար հաս-

⁴³ Հայաստանի Ազգային Արխիվ (<ԱԱ>). ֆ. 28, ց. 1. գ. 357, թ. 66 <ԱԱ>, ֆ. 28, ց. 1. գ. 357, թ. 122:

⁴⁴ <ԱԱ>, ֆ. 28, ց. 1. գ. 964. թ. 7:

⁴⁵ Տե՛ս «Մուրճ». 1897, № 1, էջ 158:

⁴⁶ Շակրություն ռուսական չափ, որ հավասար է 16.3 կգ (1.42.)

⁴⁷ Տե՛ս «Մուրճ», 1897, № 1, էջ 158, Մշակ, 1897, թիվ 12, էջ 2-3:

⁴⁸ Տե՛ս «Մուրճ», 1898, № 4, էջ 577:

կանալ ընտանիքների թիվը և առկա կարիքները: Հանձնաժողովը պետք է ուսումնասիրեր նրանց կացարանները և պարզեր նրանց կարիքները: Նույն օրը հանձնաժողովը զննեց կացարանները և միաժամանակ ճշտեց, թե ինչ օգնություն է հարկավոր գաղթականներին⁴⁹: Հանձնաժողովն ամեն գնով փորձում էր աշխատունակ փախստականներին ապահովել նաև աշխատանքով: Օրինակ հանձնաժողովի անդամներից մեկի առաջարկով Ղարաբաղից հրավիրվեց գորգագործ մի կին, որը այդ արհեստը պետք է սովորեցներ փախստական կանանց⁵⁰: Նրանց հատկացվեց նաև բժշկական օգնություն, այդ գործում մեծ աջակցություն ցուցաբերեցին բժիշկներ Ա. Աղամիրզյանը և Մ. Ջսյւյանը⁵¹:

Օգնություն կազմակերպելն ու ինչ որ չափով թեթևացնելն արևմտահայ գաղթականների վիճակը ամենևին էլ չէր լուծում նրանց գոյատևման բարդ խնդիրը: Հարկավոր էր քայլեր ձեռնարկել գաղթականներին մշտական օգնության և որ ամենակարևորն էր իրենց ծննդավայր վերադարձնելու համար, ինչը կենսական անհրաժեշտություն էր արևմտահայերի համար: Քանի որ հայ ժողովրդի թվաքանակի աղետալի նվազումը խիստ բացասական ազդեցություն էր ունենում Արևմտյան Հայաստանի ժողովրդագրության վրա: Դա հենց սուլթանի որդեգրած քաղաքականության կարևոր մասն էր կազմում: 1890-ական թթ. հայաթափված հարյուրավոր բնակավայրեր բնակեցվեցին մահմեդական ցեղերով: Նրանք «մուհաջիրներ» (գաղթականներ)

⁴⁹ Տե՛ս «Արձագանք», 1897, թիվ 133, էջ 1:

⁵⁰ Տե՛ս ՏԵՐ-ՑԱՐՈՒԹԻՒՆԵԱՆԵ Ա., Հայ գաղթականները Բագու եւ նրանց վերադարձը, Բագու, 1903, էջ 20:

⁵¹ Տե՛ս ՍՈՒՓԻԱՆԿՅԱՆ Գ., Բաքու քաղաքի հայության պատմությունը, Երևան 2011, էջ 110-111:

անվան տակ խորն արմատներ էին գցում Արևմտյան Հայաստանում և Կիլիկիայում⁵²։ Սակայն «հայասեր» ցարական կառավարությունը այս անգամ ևս փորձեց՝ օգտագործելով գաղթականների համար կարևորագույն հարցը, սուլթանից զիջումներ կորզել։ 1898 թ. Կ. Պոլսի դեսպան Ի.Ա. Զինովևը պահանջեց Աբդուլ Համիդից հետ ընդունել Ռուսաստանում ապաստանած հայ գաղթականներին։ Սուլթանը մերժեց պատճառաբանելով, որ հայերի հողերը արդեն բնակեցված են քրդերով ու մուհաջիրներով և նրանց տեղաշարժը կարող է բերել նոր արյունահեղության։ Սուլթանն անգամ առաջարկում է 100 հազար լիրա՝ պայմանով, որ հայերը մնան Կովկասում կամ արտաքսվեն Սիբիր։ Սակարկության արդյունքում սուլթանը հասցրել է այդ գումարը մինչև 160.000 լիրայի։ Ռուսական ինքնակալն այս պայմանին ևս չհամաձայնելով ստիպեց, որ սուլթանը 1900 թ. ապրիլի 2-ին կնքի համաձայնագիր։ Ըստ այդ համաձայնագրի Արևմտյան Հայաստանի և Սև ծովի հարավային ափերի երկաթգծի կոնցեսիաներն անցում էին Ռուսաստանին և Աբդուլ Համիդը շարունակում էր վճարել 1877-1878 թթ. պատերազմի դեռ չմարած ծախսերը։ Նիկոլայ II-ն իր հերթին պարտավորվեց այլևս սուլթանին չներկայացնել հայ գաղթականներին հետ ընդունելու պահանջ⁵³։

Այսպիսով, 19-րդ դարի 90-ական թվականներին Արևմտյան Հայաստանում և Փոքր Ասիայի հայաբնակ շրջաններում սկսեց արևմտահայերի զանգվածային կոտորածը։ Մազապուրծ արևմտահայերի մեծ մասը բռնեց գաղթի ճանապարհը։ Նրանք առա-

⁵² Տե՛ս Հայոց պատմություն, հ. III, էջ 544։

⁵³ Տե՛ս Համբարյան Ա., Ազատագրական շարժումները Արևմտյան Հայաստանում (1898–1908 թթ.), էջ 17։

ջինը իրենց հայացքն ուղեցին դեպի Ռուսաստանի տարածք, որը դարեր շարունակ թուրքական լուծը կրող հայությունը դիտել է որպես փրկության հանգրվան: Չնայած ցարական կառավարության որդեգրած անբարենպաստ դիրքորոշմանը, ռուս առաջադեմ մտավորականները, գրողները վճռականորեն պնդում ու պահանջում էին իշխանությունից պաշտպանել և հովանավորել արևմտահայերին: Ցարիզմի դիրքորոշմից անկախ՝ ռուս առաջադեմ մտավորականներն ու ժողովրդական լայն զանգվածները իրենց հոգատար ձեռք մեկնեցին և սատար եղան դժբախտության մեջ հայտնված արևմտահայ գաղթականներին: Նրանց կողմից հանրայնացված պահանջի արդյունքում՝ ցարական կառավարությանը ստիպված եղավ հրապարակել 1896 թ. դեկտեմբերի 11-ի հրամանագիրը, որով թույլատրվեց հանգանակություն սկսել ի նպաստ արևմտահայ գաղթականների: Այս հրամանագրից էլետո ավելի աշխուժացավ օգնության գործը և մինչև 1897 թ. մայիսին Կովկասի կառավարչապետության դիվանում հա՛յ գաղթականների համար հավաքվել էր արդեն 38.000 ուրախ: Անդրկովկասի մի շարք քաղաքներում, այդ թվում Թիֆլիսում, Բաթումում, Երևանում ստեղծվեցին փախստականների օգնության ընկերություններ, հիմնվեցին ապաստարաններ, անվճար ճաշարաններ: Անգնահատելի էր Գր. Ջանջյանի կատարած հայանվեր գործը, որի արդյունքում հիմնվեցին թվով 12 որբանոցներ: Ստացված օգնությունները ավելի ճիշտ տնօրինելու համար ստեղծվում են գաղթականների հարցով զբաղվով հանձնաժողովներ: Հարկավոր էր տվյալ վայրի գաղթականների մասին հավաքել ստույգ տվյալներ և օգնությունը բաժանել ըստ կարիքի և անհրաժեշտության: Նման հանձնաժողովներ ստեղծվեցին ողջ Անդրկովկասով մեկ: Եվ շնորհիվ

այդ օգնությունների տառնյալ հազարավոր արևմտահայեր փրկվեցին մահվան ճիրաններից:

Лилит С. Косян, *Институт истории НАН РА, Помощь Кавказской администрации беженцам из Западной Армении в 1890-ые годы.*

В 1890-ые годы подавляющее большинство армян, избежавших гибели в ходе массовой резни в Османской Турции поселились на Кавказе. Они первыми обратились с просьбой к администрации Кавказа. Независимо от позиции царского правительства, русская интеллигенция и широкие народные массы протянули руку помощи западноармянским беженцам.

С целью правильной организации помощи были созданы благотворительные, общественные и религиозные организации и общества. Уже до мая 1897 года в аппарате администрации Кавказа было собрано для армянских беженцев более 38 тысяч рублей. В ряде городов Закавказья, в том числе в Тифлисе, Батуми, Ереване создаются общества помощи беженцам, приюты, бесплатные столовые. Велика также роль и деятельность Г. Джаншяна, направленная на устройство поселений армян на Кавказе, в результате было основано 12 приютов.

Lilit S. Qosyan, *Institute of History of the NAS RA, The support of the Caucasian Administration to the migrants from Western Armenia in the 1890s.*

In the 1890s most of the Armenians, who survived during the massacres in the Ottoman Empire ended up in exile. They were the first to appeal to the Caucasian Administration with request. Regardless of the official position of tsarist government, the Russian

progressive intelligentsia and the broad masses of the people extended a helping hand to Western Armenian migrants.

For the effective organization of aid, various charitable, public and religious organizations and societies were created. By May 1897, 38,000 rubles had been collected for Armenian migrants at the Caucasian Administration Office. Relief societies were established in a number of Transcaucasian cities, including Tiflis, Batumi and Yerevan, where shelters and free canteens were opened for migrants. The role and activities of G. Janshyan aimed at arranging settlements for Armenians in the Caucasus was also remarkably large Armenian philanthropy work is also noteworthy, as a result of which 12 orphanages were established.